

ศิลปากร

ISSN 0125 - 0531

นิตยสารศิลปากร ปีที่ ๓๘ ฉบับที่ ๔ กรกฎาคม - สิงหาคม ๒๕๓๘

The Silpakorn Journal Vol. 38 No. 4 July - August 1995

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ทรง
พระประชวรเสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม
๒๕๓๘ ณ โรงพยาบาลศิริราช ยิ่งความโศกเศร้า
ปริเทวนาการให้บังเกิดแก่พสกนิกรไทยทั่วแผ่นดิน
พระองค์ทรงตั้งอยู่ในฐานะอภิบุชนียบุคคลของชาติ
มีน้ำพระทัยเปี่ยมล้นด้วยพระเมตตาหาที่สุดมิได้
ทรงเป็นที่เคารพสักการะของปวงชน นิตยสาร
ศิลปากรฉบับนี้จึงขออัญเชิญพระราชประวัติและ
พระราชกรณียกิจโดยสังเขปมาลงพิมพ์เพื่อถวาย
เป็นราชสักการะ ขอดวงพระวิญญาณอันบริสุทธิ์
สถิต ณ ดุสิตสรวงสวรรค์นั้นเทอญ

นิตยสารศิลปากรฉบับนี้เป็นฉบับที่ ๔ ประจำ
เดือนกรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๓๘ ได้ลงพิมพ์เรื่อง
ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวัฒนธรรมและ
ประเพณีไทยหลายเรื่อง ล้วนมีสาระน่าศึกษาทั้งสิ้น
ขอท่านผู้อ่านพลิกไปอ่านได้ตามสารบัญนั้นเถิด

อนึ่ง ขอเรียนให้ท่านผู้อ่านทราบว่า แม้ว่า
นิตยสารศิลปากรจะออกล่าช้าไปบ้าง แต่ก็ได้เร่งรีบ
จัดทำและคาดว่าทุกฉบับจะสามารถปิดเล่มได้ภายใน
ปี ๒๕๓๘ นี้ ซึ่งก็นับว่าไม่ล่าช้าเกินไป เพราะการ
ทำหนังสือวิชาการมีปัญหามากมาย โดยเฉพาะ
การจัดหาเรื่องและการบรรณาธิการ

พบกันใหม่ฉบับหน้า สวัสดี

ประกอบ ลาภเกษร
บรรณาธิการ

หน้า ๓

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี
สมเด็จพระย่าห้าแผ่นดิน
- ทรงวิทย์ แก้วศรี

หน้า ๑๕

เมืองในลุ่มน้ำปากพนัง
- ธีระ แก้วกระจ่าง

หน้า ๒๒

โบราณวัตถุที่พบในเจดีย์หลังพระอุโบสถ
วัดมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์
- ญัฐภัทร จันทวิช

หน้า ๘๑

การสำรวจแหล่งศิลปปะถ้ำ ถ้ำเขาหวด-เขานม
อ.วังทอง จ.พิษณุโลก
- พเยาว์ เขื่อนาค

หน้า ๙๖

จารึกธรรมจักร
- ชะเอม แก้วคล้าย

หน้า ๑๑๗

วัฒนธรรมและประเพณีไทย
- เบญจมาศ แพทอง

ธรรมจักร ที่นครปฐม มีอักษรจารึก ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพฯ

จารึกธรรมจักร

ชะเอม แก้วคล้าย

นักภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

จารึกธรรมจักร เป็นเอกสารสำคัญ ที่บ่งบอกถึงความเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรม ศาสนา และภาษาของกลุ่มชนโบราณ ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ได้พบจารึกธรรมจักร ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อันเป็นสมัยทวารวดี จำนวน ๔ วงล้อธรรมจักร คือ

๑. จารึกธรรมจักร บริเวณพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม
๒. จารึกฐานรองธรรมจักร อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม
๓. จารึกวงล้อธรรมจักร วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี
๔. จารึกธรรมจักร ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอมโนรมย์ จังหวัดชัยนาท

นอกจากนี้ยังพบวงล้อธรรมจักรอีกจำนวนมาก ที่มีอายุเก่าแก่อยู่ในยุคเดียวกันและใกล้เคียงกัน แต่ไม่มีอักษรจารึกเช่น

๑. ธรรมจักรที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ มีประมาณ ๑๓ วงล้อ ซึ่งเก็บรักษาอยู่บริเวณพระปฐมเจดีย์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร และพิพิธภัณฑ์สถานของเอกชน
๒. ธรรมจักรที่เมืองเก่า อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี
๓. ธรรมจักรที่วัดมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบุรี
๔. ธรรมจักรที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา
๕. ธรรมจักรที่เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

จากจำนวนดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ธรรมจักรเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ที่กลุ่มชนโบราณได้เพียรพยายามสร้างขึ้นด้วยกำลังศรัทธา จนสามารถสกัดศิลาก้อนใหญ่ให้เป็นวงล้อธรรมจักร มีทั้งดุม กำ กง และลวดลาย อันวิจิตรงดงาม

ในบรรดาธรรมจักรเหล่านั้น ธรรมจักรที่มีจารึก ๔ วงล้อ เป็นจารึกภาษาบาลี อักษรปัลลวะ ข้อความธัมมจักกัปปวัตนสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยการหมุนวงล้อคือพระธรรม หรือพระสูตรที่ว่าด้วยการขยายอำนาจด้วยธรรม ขยายดินแดนด้วยธรรม วงล้อชื่อว่าธรรมจักร แปลว่าวงล้อคือพระธรรม หรืออำนาจคือพระธรรม ฉะนั้น คำว่า ธรรมจักร จึงมีความสำคัญต่อพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างยิ่ง

คำว่า ธรรมจักร (ภาษาบาลี ธัมมจักก) ประกอบด้วยสองศัพท์คือ ธรรม+จักร (ธัมม+จักก) คำว่า ธรรม หมายถึงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มี ๘๔,๐๐๐ ธรรมชั้น แต่ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในธัมมจักกัปปวัตนสูตร ตอนต้นทรงแสดง ลัทธิสุดโต่ง ๒ ทางคือ กามสุขัลลิกานุโยค การทำตนให้ติดอยู่ในกามคุณ และอัตตกิลมณานุโยค การบำเพ็ญตบะทรมานตนให้เดือดร้อน ทั้งสองอย่างพระองค์ตรัสว่าเป็นสิ่งไม่มีประโยชน์ ตอนกลางของพระสูตร พระองค์ทรงแสดงมรรค ๘ ว่าเป็นทางปฏิบัติสายกลาง ตอนสุดท้ายของพระสูตร พระองค์ทรงแสดงถึง อริยสัจ ๔ ฉะนั้น คำว่า ธรรม ในธรรมจักรย่อมจะหมายถึง อริยสัจ ๔

คำว่า จักร (จักก) มีกล่าวไว้ในภาษาบาลี อรรถกถา महाสีหนาทสูตร คัมภีร์ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกายภาค ๒ ความว่า

จกฺกสทฺโท ปณายํ	
สมฺปตฺติยํ จ ลกฺขณ	รณฺเเค อิริยาปถ
ทาเน รตน	จกฺกาทีสุ จ ทิสฺสติ
ธมฺเม อธิ อธิปเปโต	ตณฺจ เทวธา วิภาวเย

ศัพท์ว่า จักรนี้หมายถึง ๑ สมบัติ ๒ ลักษณะ ๓ องค์ประกอบของรถ ๔ อิริยาบถ ๕ ทาน ๖ รัตนะ ๗ ธรรมจักร เป็นต้น (คำว่าเป็นต้นหมายถึง ๘ ขุรจักร-จักรมีคม ๙ ปหรรณจักร-จักรเครื่องประหาร หมายถึงอาวุธ หรืออำนาจ ๑๐ อสนิจักร-จักรคือสายฟ้า) แต่ V.S. APTE ได้ให้ความหมายคำว่า จักร ไว้ใน SANSKRIT - ENGLISH DICTIONARY ถึง ๒๒ ความหมาย เช่น หมายถึง ดินแดนที่เป็นอำเภอ จังหวัด ประเทศ กองทัพและอาวุธ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาตามนัยของอรรถกถาดังกล่าว จะเห็นว่า คำว่าจักร มีความหมายหลายอย่าง แต่เมื่อพิจารณาถึงเจตนาที่สกดหินก้อนใหญ่ให้เป็นวงล้อ คำว่าธรรมจักร จึงหมายถึงวงล้อคือพระธรรม หลังจากตรัสรู้ พระพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมครั้งแรก เพื่อโปรดปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ข้อความตอนท้ายของพระสูตรว่า เทวดา ได้ปวาร้องบอกต่อๆ กันไปว่า บัดนี้ พระพุทธเจ้าทรงประกาศธรรมจักร (ธัมมจักกั ปวัตตติ) ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เป็นธรรมจักรที่ใครๆ ไม่สามารถต้านทานได้ เป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระสูตรนี้จึงได้ชื่อว่า ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร เป็นสูตรที่พระพุทธเจ้าแสดงครั้งแรก จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฐมเทศนา

ธัมมจักกัปปวัตตะ แปลว่า การหมุนวงล้อคือพระธรรม หรือการขยายอำนาจ หรือดินแดนด้วยธรรม ซึ่งคู่กับจักรพรรดิ คือการขยายอำนาจ หรือดินแดนด้วยอาวุธ ครั้นเมื่อพราหมณ์ทั้ง ๘ ทำนายลักษณะของสิทธัตถะกุมารว่า ถ้าอยู่ครองเพศฆราวาส จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกผนวช จักได้เป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า จักรพรรดิ ประกอบด้วยคำว่า จักร หมายถึงอำนาจ อาวุธ ดินแดน คำว่าพรรดิ หมายถึงการหมุนไป เคลื่อนไป แฉไป ขยายไป ฉะนั้น คำว่าจักรพรรดิ หมายถึงการขยายอำนาจ หรือดินแดนด้วยอาวุธ พระราชาผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นผู้ที่มีบุญวาสนามีรัตนะ ๗ อย่างเกิดขึ้นคู่บารมี คือ จักร ช้าง ม้า มณี เทวี ขุนคลังและขุนพล ในบรรดาร์ตนะทั้ง ๗ นั้น จักรรัตนะถือว่า สำคัญที่สุด เพราะเป็นเครื่องหมายแห่งอำนาจที่ใครๆ ไม่อาจต้านทานได้ พระราชาจึงได้ชื่อว่า พระเจ้าจักรพรรดิ

เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิต้องการขยายอาณาเขตให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เพียงตรัสว่า จักรรัตนะจงหมุนไป เพื่อนำชัยชนะให้ยิ่งขึ้น จักรรัตนะก็หมุนไปในทิศต่างๆ โดยใช้ม้าเป็นพาหนะ เรียกว่า พิธิอัศวเมธ พระเจ้าจักรพรรดิก็ยกทัพติดตามไป เจ้าเมืองใดอ่อนแอกว่า ก็ยอมเข้ามาสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้น เจ้าเมืองใดไม่ยอมอ่อนน้อม ก็จะต้านทานขัดขวาง เกิดศึกสงครามขึ้น ฉะนั้นพระเจ้าจักรพรรดิ คือผู้หมุนวงล้อแห่งอำนาจ เพื่อขยายอาณาเขต ด้วยการทำศึกสงคราม

แต่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงธัมมจักกัปปวัตตะ น่าจะหมายถึงการขยายอาณาเขตด้วยธรรม เพราะจะตรงกันข้ามกับคำว่า จักรพรรดิ การขยายดินแดนด้วยอาวุธหรือกองทัพที่เทวดากล่าวว่า เป็นธรรมจักรที่ใครๆ ไม่อาจต้านทานได้ เพราะจักรรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดินั้นประเทศที่เข้มแข็งกว่า ย่อมต้านทานได้ แต่ธรรมจักรของพระพุทธองค์ ไม่มีใครต้านทานได้

หมายถึง ไม่มีใครสามารถคัดค้านความเป็นจริงของอริยสัจ ๔ ได้ เมื่อประชาชนในบ้านใดเมืองใดเห็นว่าธรรมของพระองค์ เป็นสิ่งที่ดีมีคุณค่า เป็นไปเพื่อความสงบสุขของประชาชน ก็ปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธ ดุจการยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าจักรพรรดิฉะนั้น

เราพบธรรมจักรมากมายในประเทศไทย คงเนื่องมาจากการขยายอาณาเขตด้วยธรรมของพุทธศาสนา เพราะคตินิยมของชาวอินเดียโบราณสมัยพุทธกาล หรือสมัยอุปนิษัท มีวัฒนธรรมทางจิตใจอันสูงส่ง นิยมการบำเพ็ญทานสมาธิ ดำเนินการสร้างรูปเหมือนของบุคคลที่ตนเคารพบูชา จึงได้สร้างรูปสัญลักษณ์ขึ้นมาเพื่อทำการสักการบูชาแทน แม้ในศาสนาอื่นๆ ก็มีการบูชาต้นไม้ ภูเขา แม่น้ำ พระจันทร์ พระอาทิตย์ และดิน ฟ้า อากาศ เป็นต้น ศิลปินชาวพุทธ จึงได้นำเหตุการณ์สำคัญ ในพุทธประวัติ มาทำเป็นสัญลักษณ์เรียกว่า ปาง เช่น

รูปดอกบัว	เป็นสัญลักษณ์ ของปางประสูติ
รูปต้นโพธิ์	เป็นสัญลักษณ์ ของปางตรัสรู้
รูปธรรมจักร	เป็นสัญลักษณ์ ของปางปฐมเทศนา
รูปสถูป	เป็นสัญลักษณ์ ของปางเสด็จดับขันธปรินิพพาน

รูปเหล่านี้ มีอายุเก่าแก่กว่าเจดีย์วัตถุของพระเจ้าอโศกมหาราช ต่อมาสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช มีการกระทำบัลลังก์ภายใต้ต้นโพธิ์ ให้เป็นสัญลักษณ์ของปางตรัสรู้ ธรรมจักรที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด ซึ่งพบที่สารนาถ แขวงเมืองพาราณสี เป็นธรรมจักรลอยตัว อยู่เหนือสิงห์ทั้ง ๔ ที่หันหน้าไปสู่ทิศทั้ง ๔ บนฐานกลมเหนือบัวหัวเสาศิลา ของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นที่เชื่อกันว่า สร้างในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ปลายพุทธศตวรรษที่ ๓

ถึงแม้นักปราชญ์บางท่าน ยังคลางแคลงใจสงสัยว่า วงล้อบนเสาศิลาของพระเจ้าอโศกนี้ อาจจะไม่ใช่วรรณจักร แต่เป็นจักรพรรดิของพระเจ้าอโศกมหาราช อันเป็นเครื่องหมายของการแผ่อำนาจ ขยายอาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง แต่วงล้อนี้ ขุดพบที่สารนาถ แขวงเมืองพาราณสี อันเป็นสถานที่แสดงปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้า ซึ่งตรงกับสัญลักษณ์ของธรรมจักร จึงไม่ควรจะเป็นจักรพรรดิอย่างที่คลางแคลงสงสัยกัน นอกจากนั้น ยังพบธรรมจักรจำหลักเหนือเสาประตูหรือไตรณะ ของมหาสถูปสาญจิ มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๔-๕ อีกด้วย

ครั้นถึงสมัยคันธาระ (พ.ศ. ๕๐๐-๑๐๕๐) ศิลปินชาวกรีกได้คิดสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นปางปฐมเทศนา เป็นพระพุทธรูปทรงหม่อมคลุมทั้งสองอังสา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชรบนพระแท่น พระหัตถ์ขวาทรงถือธรรมจักร กำลังยื่นให้แก่ปัญจวัคคีย์ และมีกวางหมอบอยู่ด้านหน้า ๑ ตัว เป็นสัญลักษณ์ที่มีองค์ประกอบครบถ้วนคือ พระพุทธเจ้ากำลังประทานธรรมจักรแก่ปัญจวัคคีย์ หมายถึงพระองค์กำลังแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรแก่ปัญจวัคคีย์ ส่วนกวางอยู่ด้านหน้า เป็นสัญลักษณ์ของสถานที่คือป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

ครั้นถึงสมัยอมราวดี (พ.ศ. ๗๐๐-๘๕๐) วงล้อธรรมจักร จะมีซี่ก้านจำนวนมากขึ้น ดังรูปธรรมจักรแบบอมราวดีที่สุโขทัย เป็นเครื่องหมายแสดงว่า วงล้อกำลังหมุนด้วยความเร็ว ส่วนพระพุทธรูปปางปฐมเทศนาสมัยอมราวดี ประทับนั่งขัดสมาธิราบบนพระแท่น ยกพระหัตถ์ขวาแบพระหัตถ์ออกข้างหน้า ระดับพระอังสา พระหัตถ์ซ้ายหันฝ่าพระหัตถ์เข้า เป็นท่ากำจีวร มีปัญจวัคคีย์นั่งทางเบื้องขวา ๒ องค์ เบื้องซ้าย ๓ องค์ หน้าพระแท่นมีกวาง ๒ ตัวหันหน้าเข้าหากัน แต่ไม่มีธรรมจักรเหมือนแบบคันธาระ

ครั้นถึงสมัยคุปตะ (พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐) พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา ประทับนั่งบนพระแท่น ห้อยพระบาททั้งสองลง อย่างนั่งเก้าอี้ ดังพระพุทธรูปที่ถ้ำฤๅษีเขาสอง จังหัดราชบุรีบ้าง นั่งขัดสมาธิบ้าง ทรงยกพระหัตถ์ขวาจับเป็นวง หมายถึงธรรมจักร พระหัตถ์ซ้ายจับนิ้วพระหัตถ์ เป็นท่ากำลังหมุนอยู่ตรงพระอุระ มีรูปธรรมจักรหันข้างแบนออกอยู่ ณ บัวเบื้องล่างใต้พระบาทลงมา บ้างก็ทำเป็นพระพุทธรูปนั่งสมาธิ มีธรรมจักรหันสันกงออกข้าง หันส่วนแบนออกข้าง มีรูปคนนั่งพนมมือข้างธรรมจักร ข้างละ ๓ คน มีกวางหมอบหน้าธรรมจักรข้างละตัว เป็นสัญลักษณ์ว่า พระองค์ทรงแสดงปฐมเทศนาธัมมจักกัปปวัตตนสูตร แก่ปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ส่วนธรรมจักรลอยตัวสมัยคุปตะ เป็นธรรมจักรที่จำหลักบนแผ่นศิลา เป็นภาพลายนูนต่ำบ้าง นูนสูงบ้าง มีรูปและลวดลายอื่นประกอบอย่างวิจิตรงดงาม

จากการพิจารณาเปรียบเทียบธรรมจักรตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช สมัยคันธาระ สมัยอมราวดี จนถึงสมัยคุปตะ จะเห็นว่า ซี่ก้านของธรรมจักร มีจำนวนแตกต่างกัน ตั้งแต่ ๔, ๘, ๑๒, ๑๔, ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๒๑, ๒๒, ๒๖, ๓๒, ๓๕, ๓๖ บางท่านพยายามตีความหมายให้เป็นหัวข้อธรรมต่างๆ ว่า ๔ ซี่หมายถึง อริยสัจ ๔, ๘ ซี่หมายถึงอริยมรรค ๘, ๑๒ ซี่หมายถึงอาการ ๑๒ ของอริยสัจ ๔ เป็นต้น พอจำนวนมากขึ้นๆ ก็ไม่สามารถจัดธรรมมาเป็นความ

หมายได้ ฉะนั้น ซึ่งคำ ที่ไม่แน่นอนเหล่านี้ น่าจะไม่มีความหมายใด ๆ ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้จัดทำ ถ้ามีจำนวนน้อยก็ น่าจะหมายถึงวงล้อธรรมจักรตั้งอยู่กับที่ หรือหมุนอย่างช้า ๆ ถ้ามีจำนวนมากก็ น่าจะหมายถึงวงล้อธรรมจักร ที่กำลังหมุนอย่างเร็ว ดังที่กล่าวแล้ว

วงล้อธรรมจักรโบราณที่พบในประเทศไทยดังกล่าว มีซึ่งกำหนดตั้งแต่ ๑๒, ๑๓, ๑๕, ๑๖, ๑๘, ๒๑, ๒๔, ๒๖, ๓๒ และ ๓๖ ซึ่ง วงล้อธรรมจักรเหล่านี้ มีวดลายประดับตกแต่งอย่างวิจิตรงดงาม อันเป็นศิลปะของสมัยคุปตะ จึงเป็นหลักฐานยืนยันได้ว่า ยุคหนึ่ง พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทย ในสมัยคุปตะ (ระหว่าง พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐)

ที่ว่า “ยุคหนึ่ง” นั้น หมายความว่า อาจจะมียุคอื่นๆ อีก เพราะเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงอุปถัมภ์การทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ในพุทธศตวรรษที่ ๓ ในการสังคายนาครั้งนี้ ใช้ภาษาบาลีเป็นหลัก และได้จัดส่งสมณทูตจำนวน ๙ สาย ไปประกาศศาสนาในที่ต่างๆ สายที่ ๘ มีพระโสณะและพระอุตตระ เป็นประธาน ไปประกาศศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นเอเชียอาคเนย์ในปัจจุบัน แต่หลักฐานทางศิลปะและศิลปจารึกซึ่งเก่าแก่ที่สุด ที่ปรากฏชัดทั้งในพม่า ไทย และกัมพูชา มีตั้งแต่สมัยคุปตะ (พ.ศ. ๘๕๐-๑๑๕๐) เป็นต้นมา คงเป็นเพราะ

๑. การเดินทางสมัยโบราณต้องใช้เวลาอันยาวนาน โดยอาศัยเรือและการเดินเท้าเป็นสำคัญ
๒. เมื่อเดินทางไปถึงถิ่นใด จำต้องศึกษาภาษาของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ให้สามารถฟังและพูดได้
๓. ประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ มีลัทธิศาสนาประจำถิ่นของตนอยู่แล้ว กว่าจะเทศนาโน้มน้าวให้พวกเขาเลิกลัทธิเก่า หันมานับถือพระพุทธศาสนานั้น ต้องใช้เวลาอันยาวนาน
๔. สมัยโบราณ ประชาชนในท้องถิ่นอาศัยเป็นกลุ่มบ้านเมืองเล็กๆ ยังไม่มีอักษรใช้เป็นของตนเอง จึงไม่มีการบันทึก ต้องใช้เวลาอันยาวนานจนกว่าจะเรียนรู้ภาษาและอักษรของชาวอินเดีย
๕. กำลังและความสามารถในการสร้างของประชาชนในท้องถิ่นมีน้อย จะสร้างได้เฉพาะของเล็กๆ ถ้ามีก็ย่อมสลายไปตามกาลเวลา จึงไม่คงทนมาถึงปัจจุบัน
๖. ความคิดในการสร้างสัญลักษณ์ต่างๆ ยังไม่เป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายจึงไม่มีรูปดอกบัว ธรรมจักร และสฎูป อันเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับประวัติของพระพุทธเจ้า ถ้ามีก็ย่อมสลายไปตามกาลเวลา หรืออาจถูกสร้างครอบในยุคนต่อมา จึงไม่สามารถมองเห็นร่องรอยของศิลปะในยุคแรกเริ่มของการก่อสร้าง

๗. การสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคนของสมณทูต จนถึงสมัยคุปตะ ที่อิทธิพลทางวัฒนธรรม อักษร ภาษา พานิชย์และรัฐศาสตร์ ของชาวอินเดียมีอำนาจเหนือเอเชียอาคเนย์ทั้งหมด จึงปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน

ด้วยเหตุผลเหล่านี้ จึงเชื่อว่า พุทธศาสนาเถรวาท เข้ามาสู่ดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๒ แต่ไม่มีหลักฐานทางจารึกที่ชัดเจนเพราะจารึกที่พบไม่ระบุศักราช ทั้งในพม่าและประเทศไทย จารึกที่ระบุศักราชชัดเจนเป็นครั้งแรกคือ จารึก KDEI AN ของประเทศกัมพูชา ระบุมหาศักราช ๕๕๑ ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๗๒ จารึกเขาน้อย จังหวัดปราจีนบุรี ระบุมหาศักราช ๕๕๙ ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๘๐ และจารึกเขารัง จังหวัดปราจีนบุรี ระบุมหาศักราช ๕๖๑ ตรงกับ พ.ศ. ๑๑๘๒

แต่จารึกเหล่านั้น ใช้มหาศักราช และภาษาสันสกฤต อันเป็นที่นิยมใช้อยู่ทั่วไป ในพุทธศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ แม้ข้อความจารึก ก็เป็นเรื่องของพุทธศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๔ ที่เมืองชาลันธร แคว้นกัศมีระ ตอนเหนือของประเทศอินเดีย ในพุทธศตวรรษที่ ๗ โดยมีพระเจ้ากนิษกะมหาราช เป็นผู้อุปถัมภ์ ในการทำสังคายนาครั้งนี้ ใช้ภาษาสันสกฤต บันทึกคำสอนของพุทธศาสนา และใช้มหาศักราชเป็นหลักของพุทธศาสนาพุทธมหายาน หลังจากการทำสังคายนา ได้จัดส่งพระสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในเมืองต่างๆ ในแถบเอเชียกลาง เช่นเดียวกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช โดยเฉพาะในประเทศจีน พุทธศาสนาพุทธมหายานเจริญรุ่งเรืองมาก และจากประเทศจีนนี้เอง ที่พุทธศาสนาพุทธมหายาน ได้แพร่ขยายไปสู่เอเชียตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น เกาหลี ธิเบต มองโกเลีย และแหลมอินโดจีน เช่น เวียดนาม ฉะนั้น ประเทศกัมพูชาคงได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาพุทธมหายาน จากประเทศจีนและเวียดนาม อันเป็นผลมาจากการทำสังคายนาครั้งนี้ จึงมีมหาศักราชปรากฏในจารึกดังกล่าว

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พุทธศาสนาพุทธมหายานและศาสนาพราหมณ์ มีหลักฐานทางจารึก เฉพาะอาณาบริเวณของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยคือ จังหวัดอุบลราชธานี บุรีรัมย์ ยโสธร ขอนแก่น นครราชสีมา และปราจีนบุรี ที่ค่อนข้างไปทางภาคเหนือก็เพียงจังหวัดเพชรบูรณ์เท่านั้น ซึ่งดินแดนเหล่านี้ เคยอยู่ในความปกครองของกัมพูชา จึงได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาพุทธมหายาน และศาสนาพราหมณ์ดังกล่าว

ในขณะที่พุทธศาสนาเถรวาท เข้ามาทางทิศตะวันตก ตั้งแต่สุพรรณบุรี ราชบุรี เพชรบุรี นครปฐม ชัยนาท ลพบุรี นครสวรรค์ และเพชรบูรณ์ เราได้พบจารึกคาถา เย ธมฺมาฯ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ในอาณาบริเวณของจังหวัดเหล่านี้ และพบจารึก ธรรมจักรกับปวัตนสูตร ที่จังหวัดนครปฐม ชัยนาท ลพบุรี อักษรปัลลวะ ภาษาบาลีเช่นกัน นอกจากนี้ ยังได้พบวงล้อธรรมจักร ที่มีอายุเก่าแก่อยู่ในยุคเดียวกัน ทั้งที่มีจารึกและไม่มีจารึก ในอาณาบริเวณของจังหวัดเหล่านี้ถึง ๒๓ วงล้อธรรมจักร จากหลักฐานเหล่านี้ จึงเชื่อว่า ในยุคแรก พุทธศาสนาเถรวาท เจริญรุ่งเรืองอยู่ในภาคกลางเท่านั้น หาเลยไปเกินขอบเขตของจังหวัดเหล่านี้ไม่

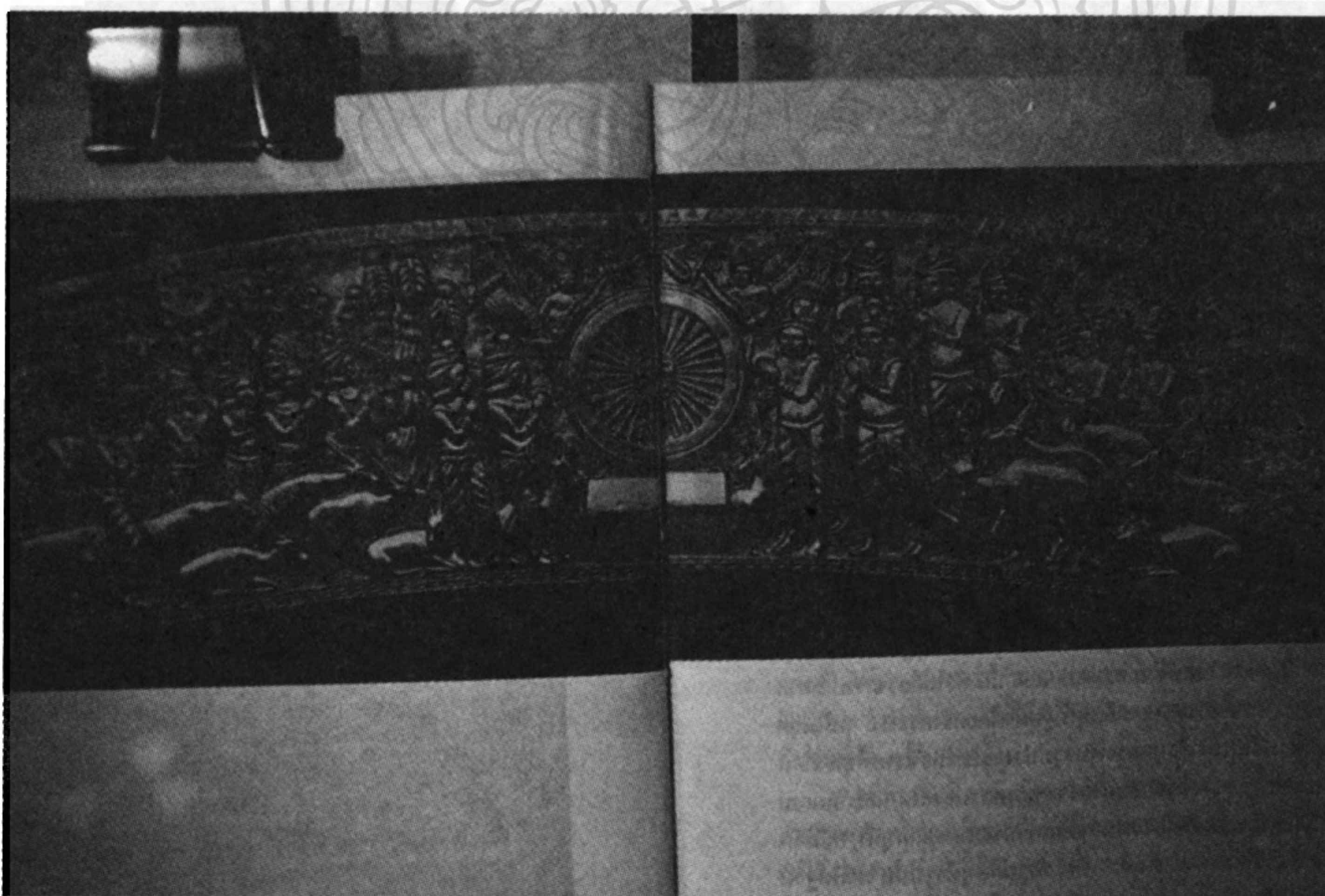
โดยเฉพาะที่จังหวัดนครปฐม เราได้พบจารึกธรรมจักร อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ และจารึกฐานรองธรรมจักรที่อำเภอกำแพงแสน เราได้พบจารึกคาถา เย ธมฺมาฯ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี จำนวน ๘ หลักที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ และที่สำคัญ เราได้พบวงล้อธรรมจักร ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ ทั้งที่มีจารึกและไม่มีจารึก จำนวนถึง ๑๕ วงล้อ จากจำนวนมากมายของจารึกคาถา เย ธมฺมาฯ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี และธรรมจักรเหล่านี้ แสดงว่านครปฐมเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาท มาตั้งแต่ยุคแรก

เท่าที่ทราบ จารึกคาถา เย ธมฺมาฯ อักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ในพม่า มีสองหลัก และในเวียดนามอีก ๑ หลัก แต่ยังไม่พบข้อมูลเกี่ยวกับธรรมจักร ในประเทศทั้งสองนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับนครปฐมแล้ว จะเห็นความสำคัญที่แตกต่างกันมาก ทั้งวงล้อธรรมจักรและจารึก อันเป็นเครื่องบันทึก ถึงความตั้งมั่นของพระพุทธานุภาพ ตั้งแต่โบราณกาลมาจนถึงปัจจุบัน ฉะนั้น ที่เชื่อกันว่า นครปฐมคือศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ ที่ได้รับพุทธศาสนาเถรวาท มา ตั้งแต่สมัยการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงน่าจะสมเหตุสมผลโดยประการทั้งปวง

ธรรมจักรที่นครปฐม เป็นวงล้อศิลา เส้นผ่าศูนย์กลาง ๙๘ ซม. พบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ มีอักษรจารึกตามส่วนต่างๆ ของธรรมจักร ได้แก่ ที่ดุม ก้าน และกง จำนวน ๒๔ บรรทัด เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ บัญชี/ทะเบียนวัตถุ กท. ๒๙ รูปธรรมจักรเป็นศิลปะสมัยคุปตะ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

- (ซ้าย) ภาพสิงห์รองรับธรรมจักร เหนือบัวหัวเสา บนเสาศีลาโอศก ขุดพบที่ตำบลสารนาถ เมืองพาราณสี
- (ขวา) ภาพจำหลักเป็นดอกบัว และเสาศรรณจักร ที่กำแพงศิลาพระมหาสถูปสาญจี จะเห็นดอกบัวตูมสอง ดอกชูก้านออกมาจากฐานเหนือบัวคว่ำ คล้ายรูปประฆังคว่ำ แสดงให้เห็นว่า ยอดเสาศีลาโอศก (ภาพซ้าย) เมื่อยังสมบูรณ์ดีอยู่ ก็จะมีธรรมจักรประดิษฐานอยู่เหนือหัวสิงห์ทั้งคู่ เช่นใน รูปขวา

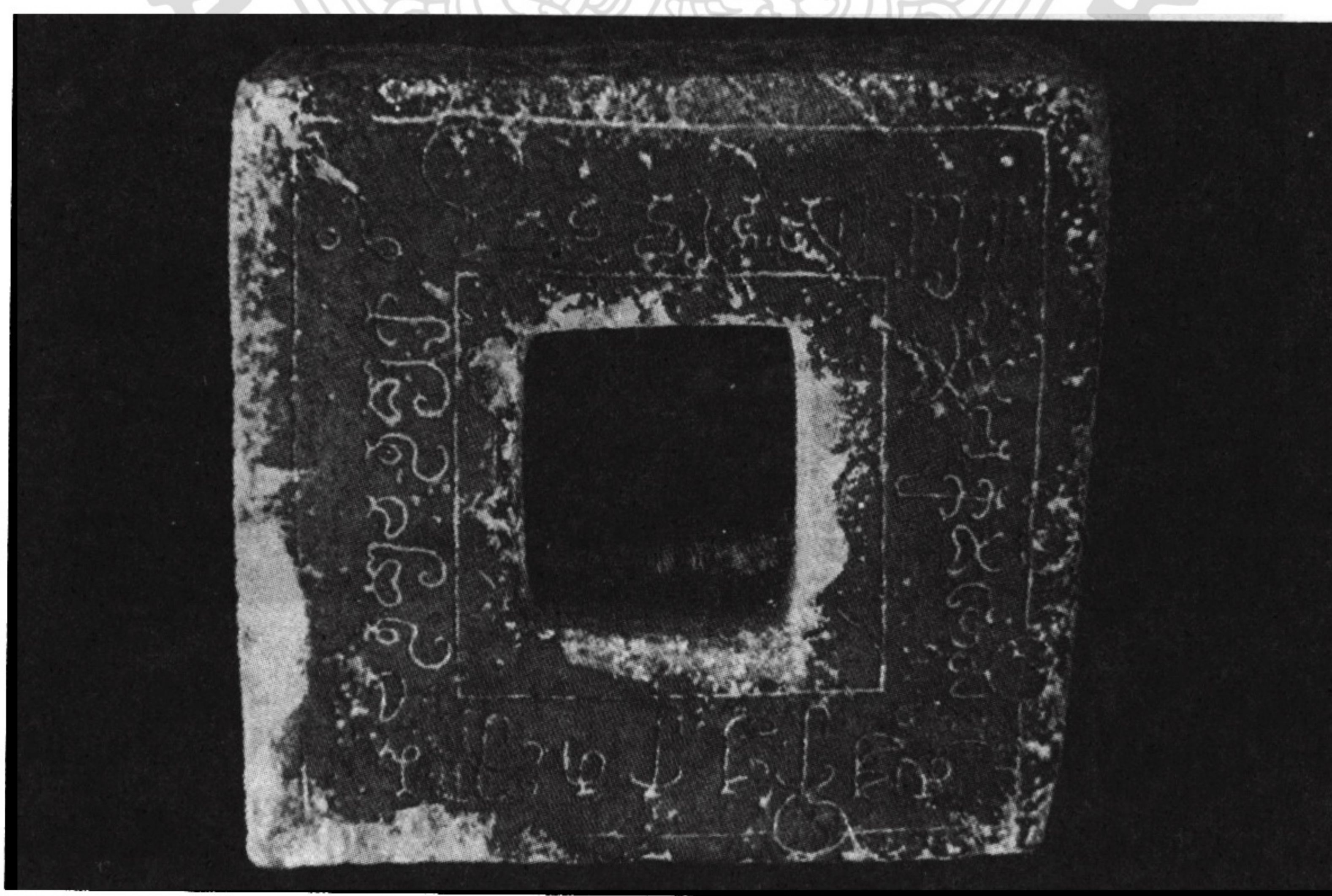

ภาพการประกาศธรรมจักร หรือธรรมจักรกัปวัตตะ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน จำหลักเป็น ภาพเทวดาและกวาง บัลลังก์ที่วางนั้น หมายความว่า พระองค์ประทับบนนั้น ธรรมจักร คือ สัญลักษณ์ของ พระองค์ ในที่นี้

(ธรรมจักรแบบสาญจี สมัยสุโขทัย พ.ศ. ๔๐๐-๕๐๐)

ธรรมจักรที่นครปฐม มีอักษรจารึก

ฐานรองธรรมจักร ที่อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม

ชิ้นส่วนธรรมจักร วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี

คำจารึก

ក្នុង ១

ສະຖະກິດຈາກຕົວຕົນ

ຈຕຸ໌ຈຕຸ໌ກຸກຕໍ່

ติวญฺญํ ทຸວາທສາກາຣັ

ธมฺมจกํ มเหสีโน

កុំ ២

ဓမ္မမဂ္ဂကံ ပါတုတ္တိတံ ဂါထာ

๓. ติปริวณฺณํ ทុวาทสากาโร

กนกนอก

สัจจญาณํ กิจจญาณํ กตญาณํ

កាំ ទេ ឃ

១. ពុករលួយ

๒. ทุกขสัจจปริบทเบญจ

๓. ทฤษฎีสรุปปริญา

๔. สมุทพัสจุ

๕. สมุทยสัจจปหัตตพพ

๖. สมุทยสจุจปหิน

៧. ជំនួញសុខ

๘. นิโรธจักษุฉกติกาทพฺพ

៩. បិរេនសុវត្ថុធិបត

១០. ឯកុក្ខវុទ្ធ

๑๑. มัคคุเทศก์อาสาสมัคร

๑๒. มคฺคสจฺจภาวิต

๑๓. นิยามิกเหตุทสฺสนา

១៥. ជីវិតពុទ្ធប ខេត្ត ឧត្តរមានជ័យ

๑๕. นิยามิกเหตุทสฺสนา

คำแปล

คุม ๑ ธรรมจักรของพระพุทธเจ้า คือ (อริยสัจ) ๔ (แต่ละจักร) หมุนไป ๓ รอบ ตามสัจญาณ กิจญาณ และ กตญาณ คุณด้วย ๔ จึงมี อาการ ๑๒

คุม ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงให้ธรรมจักร (อริยสัจ ๔ แต่ละจักร)

กงนอก หมุนไป ๓ รอบ ตามสัจญาณ กิจญาณ และ กตญาณ จึงมีอาการ ๑๒ คือ

คำ ๑๕ ซี่

๑. สัจจะคือความทุกข์
๒. สัจจะคือความทุกข์ ที่พึงกำหนดรู้
๓. สัจจะคือความทุกข์ ที่กำหนดรู้แล้ว
๔. สัจจะคือเหตุให้เกิดความทุกข์
๕. สัจจะคือเหตุให้เกิดความทุกข์ ที่ควรละ
๖. สัจจะคือเหตุให้เกิดความทุกข์ ที่ละได้แล้ว
๗. สัจจะคือความดับทุกข์
๘. สัจจะคือความดับทุกข์ ที่ควรทำให้แจ้ง
๙. สัจจะคือความดับทุกข์ ที่ทำให้แจ้งแล้ว
๑๐. สัจจะคือทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์
๑๑. สัจจะคือทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์ ที่ควรจะทำเพื่ให้เกิดขึ้น
๑๒. สัจจะคือทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์ ที่ทำเพื่ให้เกิดขึ้นแล้ว
๑๓. พึงเห็นเหตุแห่งการดำเนินออกจากทุกข์ว่าเป็นเรื่องใหญ่
๑๔. - ๑๕. การเห็นเหตุแห่งการดำเนินออกจากทุกข์นี้ คือมรรคสัจจะ

จารึกฐานรองธรรมจักร พบที่ทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เป็นฐาน
ศิลาเหลี่ยม กว้าง ๓๗ ซม. สูง ๓๖ ซม. หน้า ๑๔ ซม. ตรงกลางมีช่องสำหรับสวมแกนวงล้อ
ธรรมจักร มีอักษรจารึก ๑ ด้าน เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒
บัญชี/ทะเบียนวัตถุ สพ. ๑ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดนครปฐม

คำจารึก

สจฺจกิฺจฺจกตฺตวณฺ

จตุธา จตุธากตฺ

ติวตฺตํ ทฺวาทสาการิ

ธมฺมจกํ มเหสิโน

คำแปล

ธรรมจักรของพระพุทธเจ้าคือ (อริยสัจ) ๔ (แต่ละจักร) หมุนไป
๓ รอบ ตามสังญาน กิจญาน และกตญาน คุณด้วย ๔ จึงมี
อาการ ๑๒

จารึกบนชิ้นส่วนที่ล้อธรรมจักรลพบุรี ๒ ที่ชำรุดแตกหักมาจากวงล้อใหญ่ เป็นชิ้นส่วน
ศิลา ศิลปะมอญทวารวดี ยาว ๑๗ ซม. บัญชี/ทะเบียนวัตถุ ลบ. ๑๔ พบที่วัดพระศรีรัตน-
มหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์
มหาราช จังหวัดลพบุรี จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒
ข้อความจารึกว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท อธิบายทุกข์สมุทัย และทุกข์นิโรธ ในอริยสัจ ๔

คำจารึก

ด้านที่ ๑

๑. สลายตน
๒. ปจฺจยา ผ (สุโส)

ด้านที่ ๒

๑. เวทนา นิโรธา
๒. ตณฺหา นิโรโธ

คำแปลด้านที่ ๑-๒

สลายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ
เวทนาดับ ตณฺหาก็ดับ

จารึกบนชิ้นส่วนวงล้อธรรมจักรลพบุรี ๑ เป็นชิ้นส่วนธรรมจักรศิลา กว้าง ๒๐.๕ ซม. สูง ๓๒ ซม. ลวดลายศิลปะมอญทวารวดี พบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี บัญชี/ทะเบียนวัตถุ ลบ. ๑๙ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี มีอักษรจารึก ๑ ด้าน เป็นอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประमाणพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ข้อความจารึกเป็นบทธรรมจกักปวัตนสูตร

คำจารึก

..อุทปาติ วิชา อุท (ปาติ อาโลโก)..

คำแปล

วิทยาเกิดขึ้นแล้ว (แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว)

จารึกขึ้นส่วนธรรมจักร พบที่ตำบลหางน้ำสาคร อำเภอโนนหมื่น จังหวัดชัยนาท ปัจจุบัน
ยังเก็บรักษาอยู่ที่เดิม เป็นธรรมจักรที่ชำรุดแตกหักออกเป็นหลายส่วน

ส่วนที่ ๑ กว้าง ๑๙ ซม. ยาว ๑๐๐ ซม. มีอักษรจารึก ๒ ด้าน

ส่วนที่ ๒ กว้าง ๑๙ ซม. ยาว ๕๕ ซม. แตกหักเป็น ๓ ชิ้น มีอักษรจารึก ๒ ด้าน

ส่วนที่ ๓ กว้าง ๑๙ ซม. ยาว ๕๐ ซม. แตกหักเป็น ๒ ชิ้น มีอักษรจารึก ๒ ด้าน

ชิ้นส่วนทั้งหมด ได้รับเป็นสำเนากระดาศีรอกซ์ จำนวน ๙ แผ่น จากเจ้าหน้าที่ฝ่าย
วิชาการ กองโบราณคดี จังหวัดลพบุรี เพื่อให้เป็นไปตามลำดับข้อความของธรรมจักร-
กัปวัตนสูตร ทุกแผ่นจารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จึงขึ้น
บัญชี/ทะเบียนวัตถุรวมกันที่ ชน. ๑๔ ข้อความจารึก เป็นคาถาธรรมจักรกัปวัตนสูตร ที่
พระพุทธองค์ ทรงแสดงแก่ปัญจวัคคีย์ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ดังกล่าวแล้ว

คำจารึก

ชั้นที่ ๖ (อิทํ ทุกขํ อริยสัจจันติ เม ภิกขเว ปุ) พุเพ อนนุสสุเตสุ ธมฺเมสุ จกฺขุ อุทปาติ
(ณณํ อุทปาติ ปณฺณา อุทปาติ วิชา อาโลโก อุทปาติ)

ชั้นที่ ๕ ทุกขํ อริยสจฺจํ ปริญฺเวยยนฺติ เม ภิกขเว (ปุพุเพ อนนุสสุเตสุ ธมฺเมสุ) จกฺขุ
(อุทปาติ ณณํ อุทปาติ) ปณฺณา อุทปาติ วิชา อุทปาติ

ชั้นที่ ๑ อาโลโก อุทปาทิ // (ตัม โข ปณิหัง ทุกขัง อริยสัจจํ ปริณฺณตฺตํ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ
อนนฺตฺตํ อตฺตํ จกฺขุ อุทปาทิ ฌานํ อุทปาทิ ปณฺหา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ
อาโลโก อุทปาทิ // อิทํ ทุกฺขสมุทฺทโย อริยํ (สจฺจนฺติ เม ภิกฺขเว)...

ชั้นที่ ๓ ปณฺหา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ // ตัม โข ปณิหัง ทุกฺขนิโรธํ อริยํ
(สจฺจํ)

ชั้นที่ ๒ (ส) จฉิกฺกตพฺพนฺติ เม ภิกฺขเว ปุพฺเพ อนนฺตฺตํ อตฺตํ จกฺขุ อุทปาทิ ฌานํ
อุทปาทิ ปณฺหา อุทปาทิ วิชฺชา อุทปาทิ อาโลโก อุทปาทิ // (ตัม โข ปณิหัง ทุกฺขนิโรธํ
อริยสจฺจํ) สจฺจิกตฺตํ เม ภิกฺขเว ปุ.....

ชั้นที่ ๔ ..พฺเพ อนนฺตฺตํ อตฺตํ จกฺขุ อุทปาทิ ฌานํ อุทปาทิ ปณฺหา อุทปาทิ วิชฺชา
อุทปาทิ (อาโลโก อุทปาทิ)

ชั้นที่ ๘

๑. น
๒. ตฺติ
๓. ปิณ
๔. สมุทฺท
๕. ธิปเตยฺย
๖. ส....
๗.
๘.

ชั้นที่ ๕

๑. ธิ....
๒. สมุทฺท..

จารึกเสาแปดเหลี่ยม พบในสถานที่เดียวกันกับจารึกธรรมจักรหาน้ำสาคร อำเภอ
มโนรมย์ จังหวัดชัยนาท เสาสูง ๖๐ ซม. เหลี่ยมกว้างด้านละ ๖๐ ซม. มีจารึกอักษรปัลลวะ
ภาษาบาลี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จำนวน ๔ บรรทัด แต่ชำรุดแตกหักหายไปเป็นบางส่วน
อักษรที่เหลือจึงไม่สมบูรณ์ ข้อความจารึกเป็นอรรถกถาอธิบายอริยสัจ ๔

คำจารึก

ชั้นที่ ๗ ๑.ตโต...ทิมต // โตพา.....

๒.เมน อิติ สจฺจํ วิสตุติกา ตํ ..

๓.เมน ตโต สจฺจมิทํ มตํ // ..

๔.อิติ สา สจฺจสม

คำแปล

ชั้นที่ ๖ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย) จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว (ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิด
ขึ้นแล้ว วิทฺยาได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา) ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังแล้ว ใน
กาลก่อน (ว่า นี่เป็นทุกขอริยสัจ)

ชั้นที่ ๕ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว (ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว) ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว
วิทฺยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา (ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคย
ได้ฟังแล้ว ในกาลก่อน ว่า) ก็ทุกขอริยสัจ) นี่นั่นแล) ควรกำหนดรู้

ชั้นที่ ๑ // ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว วิทฺยาได้เกิด
ขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังแล้ว
ในกาลก่อนว่า (ก็ทุกขอริยสัจนี่นั่นแล) อันเราได้กำหนดรู้แล้ว //

ชั้นที่ ๓ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว) ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว
วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา (ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้
ฟังแล้ว ในกาลก่อน ว่า) นี่เป็นทุกข์สมุทัยอริยสัจ // ...

ชั้นที่ ๒ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว
วิทยาได้เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้
ฟังแล้ว ในกาลก่อน ว่า ก็ทุกข์นิโรธอริยสัจนี้นั้นแล ควรทำให้แจ้ง // ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย

ชั้นที่ ๔ จักขุได้เกิดขึ้นแล้ว ญาณได้เกิดขึ้นแล้ว ปัญญาได้เกิดขึ้นแล้ว วิทยาได้เกิด
ขึ้นแล้ว (แสงสว่างได้เกิดขึ้นแล้ว) แก่เรา ในธรรมทั้งหลาย ที่เราไม่เคยได้ฟังแล้ว
ในกาลก่อน ว่า (ก็ทุกข์นิโรธอริยสัจนี้นั้นแล) อันเราได้ทำให้แจ้งแล้ว

ชั้นที่ ๘

๑.
๒.
๓. ..เป็นธรรมชาติบีบคั้น.
๔.สมุทัย.....
๕.เป็นใหญ่.....
๖.
๗.
๘.

ชั้นที่ ๕

๑.อิ.....
๒.สมุทัย.....

คำแปล

ชั้นที่ ๓

๑.

๒. เพราะเหตุแห่งทุกข์นั้น ตัณหาจึงเป็นทุกข์สัจจะ

๓. เพราะตัณหานั้น (สิ่ง) นี้ จึงจัดเป็นสมุทยสัจจะ

๔.ตัณหานั้น

จากวงล้อธรรมจักรดังกล่าว จะสังเกตเห็นว่า จะมีจารึกเป็นคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตร นอกจากวงล้อธรรมจักรลพบุรี ๒ ซึ่งจารึกเป็นบทปฏิจจสมุปบาท อธิบายทุกข์สมุทัยและทุกข์-นิโรธ ในอริยสัจ ๔ คงเป็นเพราะวงล้อธรรมจักรลพบุรี ๑ ซึ่งอยู่ในสถานที่เดียวกัน คือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ได้จารึกคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตรไว้แล้ว จึงอธิบายขยายความในวงล้อธรรมจักรลพบุรี ๒

ในทำนองเดียวกัน วงล้อธรรมจักรหางน้ำสาคร อำเภอโนนรมย์ จังหวัดชัยนาท มีจารึกเป็นคาถาธัมมจักกัปปวัตนสูตร แต่จารึกเสาแปดเหลี่ยม ซึ่งพบในสถานที่เดียวกัน เป็นข้อความอรรถกถา อธิบายอริยสัจ ๔ เช่นกัน

จากคำแปลจารึกฐานรองธรรมจักร ที่ว่า ธรรมจักรหมุนไป ๓ รอบตามสังญาน กิจญาน และกตญาน คำว่า ธรรมจักรเป็นนามธรรม แต่ละจักรหมุนเป็นวงกลมไปตามญานทั้ง ๓ เพราะฉะนั้น ธรรมคืออริยสัจ ๔ จึงได้ชื่อว่า ธรรมจักร โดยนัยนี้ คำว่า ธรรมจักร จึงมีความหมาย ๒ อย่างคือ

๑. จักร หรือวงล้อ ที่หมุนรอบตัวเอง ได้แก่อริยสัจ ๔ ที่หมุนไปตามญานทั้ง ๓

๒. จักร หรือวงล้อ ที่หมุนเคลื่อนไปในที่ต่างๆ

เราได้พบวงล้อธรรมจักร และจารึกธรรมจักรมากมาย ในประเทศไทย ก็เพราะธรรมจักรของพระพุทธองค์ ยังหมุนอยู่ในลักษณะทั้ง ๒ ตั้งแต่อดีต จนถึงปัจจุบัน และจะหมุนอยู่ตลอดไป แม้ในอนาคต.